

УДК 811.163.1'373.46:811.161.2"15/16"

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2022.1.9>

Ю. В. ОСІНЧУК

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу української мови,

Інститут українознавства імені І. Крип'якевича Національної академії наук України,

м. Львів, Україна

Електронна пошта: osinchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

ДЕРИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМІВ В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті на матеріалі різножанрових і різностильових українських писемних пам'яток (акти, судові документи, заповіді, грамоти, описи замків, універсали гетьманських канцелярій, документи церковних і шкільних братств, літописи, твори релігійної, полемічної та художньої літератури, пам'ятки наукової і навчальної літератури, богослужбова література, епістолярна спадщина та ін.), що увійшли до джерельної бази «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» простежено функціонування церковнослов'янізмів на позначення осіб чоловічого роду, утворених суфіксальним способом. Схарактеризовано основні словотвірні моделі церковнослов'янської лексики у староукраїнській мові. З'ясовано, що високу частотність уживання досліджуваних лексем документують тексти церковно-релігійної, богословської, полемічної літератури та пам'ятки ділового й наукового стилів. Нечисленні деривати зафіксовано в художній та хронікально-літописній літературі. Виявлено, що найпродуктивнішими в деривації церковнослов'янських слів на позначення чоловічих осіб були суфікси -никъ, -ець (-ець), -тель; непродуктивними – словотвірні типи із суфіксами -арь (-арь), -ица (-йца), -инь, -атай, -икъ.

Серед суфіксальних назв осіб у досліджуваній період зафіксовано низку складних (двокомпонентних) церковнослов'янізмів. Першим компонентом складних слів могли виступати основи іменника (найчастіше), прикметника, займенника, числівника. У творенні назв осіб чоловічого роду частотними є композити зі суфіксами -никъ, -ець, -тель. У досліджуваній період церковнослов'янським суфіксальним композитам, які надають позитивної оцінки особі, часто протиставлено композити, що надають негативної характеристики.

Деякі із досліджуваних церковнослов'янізмів в українській мові XVI – першої половини XVII ст. розширили свою семантичну структуру. Одиначні слова набули переносного значення. Поодинокі лексеми входили до розряду антропонімів.

Ключові слова: композит, лексема, пам'ятка, суфікс, церковнослов'янізм.

Постановка проблеми. У лексичній системі української мови XVI – першої половини XVII ст. серед запозичень важливий відсоток посідають церковнослов'янізми, які функціонували не тільки в релігійних писемних пам'ятках того часу, а й у діловому, художньому і науковому письменстві, а також в полемічній та літописній літературі. Найпродуктивнішим способом поповнення церковнослов'янізмів є суфіксальне словотворення, яке було і є активним процесом творення різноманітних слів у всіх слов'янських мовах.

Актуальність дослідження вбачаємо в тому, що церковнослов'янську лексику на матеріалах різножанрових писемних пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. ще належно не вивчено.

Аналіз досліджень. Деякі церковнослов'янські лексеми, зафіксовані у різножанрових пам'ятках XVI – першої половини XVII ст.,

зокрема їх семантика та словотвір, не раз проаналізовано у працях українських та зарубіжних мовознавців: П. Білоусенка [Білоусенко], В. Задорожного [Задорожний], О. Кровицької [Кровицька], Ю. Осінчука [Осінчук], В. Передрієнка [Передрієнко], Л. Полюги [Полюга], А. Стаменової [Стаменова] та ін. Однак ці праці не вичерпують проблем, пов'язаних із вивченням словотвору церковнослов'янської лексики староукраїнського періоду, зокрема на матеріалах Лексичної картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.».

Мета статті – виявити і простежити словотвірні особливості церковнослов'янізмів у писемних пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. **Завдання** – зібрати церковнослов'янізми із писемних пам'яток XVI – першої половини XVII ст., які увійшли до корпусу джерел «Словника української мови

XVI – першої половини XVII ст.»; схарактеризувати словотвірні моделі церковнослов'янської лексики у староукраїнській мові; виділити продуктивні й непродуктивні словотворчі суфікси церковнослов'янізмів досліджуваного часу. У статті звернено основну увагу на словотвір іменників (церковнослов'янізмів), які відображають загальні тенденції функціонування назв осіб у досліджуваних текстах.

Виклад основного матеріалу. Староукраїнські писемні пам'ятки фіксують низку церковнослов'янізмів на позначення осіб чоловічого роду (*nomina personalia*). Розвиток категорії *nomina personalia* «проходив у тісному зв'язку з функціонуванням словотвірних типів та словотвірних моделей, які в різні періоди розвитку мови виявляли неоднакову активність, регулярність та продуктивність у межах аналізованої категорії» [Кровицька: 67].

Із-поміж словотворчих формантів, за допомогою яких утворено церковнослов'янізми категорії назв осіб чоловічого роду в українській мові XVI – першої половини XVII ст., найпродуктивнішим був суфікс **-никъ** (< *-**п-іко-**), що «виник на базі суфікса **-икъ** шляхом перерозкладу прикметникових і дієприкметникових основ на **-н-**» [Гумецька: 79].

У Картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» виявлено 90 церковнослов'янських дериватів із цим суфіксом та його графічними варіантами: **-нікъ**, **-ныкъ**. За спостереженнями О. Кровицької, похідні іменники із суфіксом **-никъ** входять до складу двох словотвірних моделей, а саме: іменникової твірної основи + **-никъ**, дієслівної твірної основи + **-никъ** [Кровицька: 104–105]. Церковнослов'янізми із цим суфіксом представлені в різних писемних жанрах досліджуваного часу. Найчастіше їх документують тексти церковно-релігійної та богословської літератури: *вратникъ* (Перло¹ 49 зв.); *вѣстникъ* (ПЄ 259); *затворникъ* (Лим. 3 нenum. 245); *клеветникъ* (НЄ 224); *книжникъ* (Проп.р. 211 зв.; УЄ Кал. 401); *кормникъ* (Жел. П. 6–6 зв.); *отметникъ* (Перло 28 зв.–29); *работникъ* (Перло бнenum.); *угодникъ* (Зерц. 49); *язычникъ* (УЄ № 31, 98–98 зв.; УЄ № 5, 259–259 зв.).

Високу частотність церковнослов'янських лексем із суфіксом **-никъ** засвідчуємо у поле-

мічних творах: *бѣдникъ* (Виш. Кн. 273); *воздержникъ* (Перест. 30); *грѣшникъ* (Кл.Остр. 223); *заступникъ* (Кл.Остр. 217); *наслідникъ* (Коп.Пал. 856); *подвижникъ* (Перест. 30); *прелестникъ* (Посл. до лат. 5); *преступникъ* (Коп. Пал. 688); *пустинникъ* (Коп.Пал. 805) тощо.

Серед світських пам'яток староукраїнської мовиактивневикористанняцерковнослов'янізмів із суфіксом **-никъ** засвідчено в текстах ділового стилю: *законникъ* (ДМВН 217); *искусникъ* (АрхЮЗР 3/IV, 268–269); *кошунникъ* (ЛСБ 87); *мечникъ* (ЦДІАЛ 181, 2, 3149, 2); *ненавистникъ* (ЛСБ 157); *послушникъ* (КМПМ II, 236).

Тексти наукової літератури, зокрема лексикони XVI ст., також документують досліджувані слова: *войникъ* (ЛС 101); *волишебникъ* (ЛБ 20; ЛС 328); *елейникъ* (ЛС 290); *келейникъ* (ЛБ 234); *крамолникъ* (ЛС 366); *плѣнникъ* (ЛБ 138); *скудельникъ* (ЛС 318).

Значно менше іменники із суфіксом **-никъ**, що позначають назви осіб чоловічого роду, репрезентують твори художньої літератури (вірші): *мученикъ* (Укр.п. 88); *намѣстникъ* (Укр.п. 82); *наставникъ* (Укр.п. 88); *проповѣдникъ* (Укр.п. 82). Спорадично ці лексеми фіксує хронікально-літописна література: *должникъ* (Крон. 21); *священникъ* (Остр. л. 131).

Як бачимо, різножанрові тексти досліджуваного періоду, окрім безпрефіксних іменникових та дієслівних основ із суфіксом **-никъ**, часто фіксують церковнослов'янізми відпрефіксальних основ. Особливою активністю відзначаються аналізовані слова з такими префіксами, як **без-**, **воз-**, **за-**, **ис-**, **на-**, **по-**, **при-** тощо. Окрім наведених вище прикладів, назвімо ще такі: *безвѣрникъ* (1646 Перло 147); *беззаконникъ* (Проп.Д. 12 зв.); *безмолвникъ* (ЛК 424); *безумникъ*, *безумнікъ* (Відп. ПО 1103); *воздержникъ* (ЛС 394); *возлюбленникъ* (Дух.б. 230); *заступникъ* (ЛС 173); *защитникъ* (ЛС 293); *исповѣдникъ* (Пит. 22); *подвижникъ* (Виш.Зач. 209); *причастникъ* (Кл.Остр. 225); *причетникъ* (ЛСБ 11).

У матеріалах писемних джерел I половини XVII ст. спорадично фіксуємо церковнослов'янізми із названим суфіксом в ономастичному матеріалі, зокрема у двочленних антропонімах: Логѣвинъ блу(д)никъ (РЗВ 194); Максима Исповѣдника (Коп. Пал. 659); Тарасу Местнику (АрхЮЗР 3/IV, 471–472); Прокопъ ме(ч)никъ (ЛСБ 1043, 2).

¹ Умовні скорочення цитованих джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994. 329 с.

Із суфіксом **-никъ** активно використовувано складні церковнослов'янські на позначення осіб чоловічого роду. Першим компонентом складних слів із зазначеним суфіксом могла виступати основа іменника. Такі композити найчастіше фіксують пам'ятки релігійної та полемічної літератури, рідко – наукового стилю: *богочорчменникъ* перен. 'той, хто має світське, неканонізоване розуміння церковних норм' [Словник II: 140] (Виш.Кн. 290 зв.); *богоугодникъ* (Виш.Кн. 227); *братоненавистникъ* (Лґк. 125); *бѣсоначалъникъ* (Тр. 293); *законоположникъ* (Апокр. 191; ЛС 253); *законопреступникъ* (З.Каз. 75–75 зв.).

На позитивні риси осіб указували композити з першими прикметниковими компонентами **благо-**, **добро-**: *благовѣстникъ* (Коп. Пал. 661); *добропобѣдникъ* (ЛБ 214). Названим церковнослов'янським протиставлено композити із компонентом **зло-**, що надають негативної характеристики особі: *зловѣрникъ* (Перло 128); *злочалникъ* (ЦДІА Лен. 823, 3, 67, 6).

Неодноразово в полемічних творах фіксуємо композити із першим компонентом **єдино-**: *єдиновластникъ* (Апокр. 95); *єдиноволникъ* (Коп.Пал. 613–614; *єдиномислникъ* (Кл.Остр. 202); *єдиноначалникъ* (Апокр. 93 зв.).

Пам'ятки релігійного (здебільшого), наукового та ділового стилів документують серед іншого складні церковнослов'янські із першою основою займенника **ино-** (<*(j)inъ), що «первісно означало 'один', а згодом розвинуло значення 'інший', яке й закріпилося за названою одиницею [Коца: 96]»; напр.: *иновѣрникъ* (АЗР IV, 33; УЄ № 31, 100 зв.; О тайн. 43); *иноплеменникъ* (УЄ № 29519, 70; ЛБ 40; УЄ № 29515, 370).

Досить поширеними (73 слова) у пам'ятках XVI – першої половини XVI ст. були церковнослов'янські із суфіксом **-ецъ (-ецъ, -ец)**. За походженням це праслов'янський суфікс, який утворився «від індоєвропейського **-іко**, від сполучення **-ко** з голосним переднього ряду основи, відбулося чергування **k/c**» [Ліпич: 94; Кровицька: 80–81].

У полемічних і художніх творах, у пам'ятках ділового та наукового стилю засвідчено такі однокореневі іменники з дієслівною твірною основою + суфікс **-ецъ (-ецъ)**: *борецъ* і *борецъ* (Виш.Кн. 252 зв.; ЛБ 214); *видецъ* (ЛБ 175); *жрецъ* і *жръцъ* (ЛС 260; Виш.Кн. 261); *лестецъ* і *лестецъ* (Виш.Кн. 248 зв.; ЛС 318); *при-*

шелець (ЛСБ 39, 1 зв.); *творецъ* (Бер.В. 83); *чтець* (ЛСБ 496).

Тексти ділового та наукового стилю (здебільшого), рідше – літописи, полемічна та художня література документують відприкметникові однокореневі деривати із цим суфіксом: *близнецъ* (ЛС 207; ЛК 428); *истецъ* (AS IV, 154); *старецъ* і *старецъ* (ПДПІ, 182, 64; Перест. 40; ЛСБ 520, 2 зв.); *чернецъ* і *чернецъ* (Остр.л. 129; ЛСБ 123).

Спорадично у світських староукраїнських пам'ятках з аналізованим суфіксом фіксуємо церковнослов'янські з основами іменників (із цим суфіксом пов'язане творення назв молодих істот [Білоусенко: 37]): *агнецъ* (Укр.п. 76); *телець* (Хрон. 101); *юнецъ* (ЛС 248). Окрім цього, за допомогою суфікса **-ецъ (-ецъ)** утворено віддіеприкметникові та відчислівникові назви людей: *беглецъ* (Виш. Поз.мысл. 244); *первенець* (Перло 144).

Серед складних (двокореневих) церковнослов'янських іменників із суфіксом **-ецъ (-ецъ)** фіксуємо слова, у яких найчастіше першим компонентом виступає іменникова основа. За допомогою компонента **бого-** утворено такі композити: *богоборець* (Аз.В. 71); *боговидецъ* (Перло 164 зв.); *боголюбецъ* (Укр.п. 75); *богомалець* (ЛСБ 13); *богословець* (Виш.Поз.мисл. 240) тощо. Друга частина цих слів – дієслівна, рідко іменникова твірна основа.

Оказіонально текст ділового стилю XVII ст. фіксує композит із першим компонентом **благо-** та ускладненим суфіксом **-енець**: *благовѣщенецъ* 'член братства, що при церкві на честь Благовіщення' [Словник II: 95] (ЛСБ 1049, 6).

У творах І. Вишенського та староукраїнських лексиконах, засвідчено складні церковнослов'янські із препозитивною основою **мир-** (другий компонент – дієслівна основа): *миродержецъ* (Виш.Зач. 224); *миролюбецъ* (Виш.Кр.отв. 183); *миротворецъ* (ЛС 297). За словотвірною моделлю «іменник + о + дієслівна основа + ець» утворено складні слова з першим компонентом **добро-**: *добродавецъ* (Хрон. 8 зв.); *добротисецъ* (ЛБ 205); *добротворецъ* (ЛБ 187). За цією схемою також утворені й інші композити, другим компонентом яких виступав корінь **-твор-**: *книгтворецъ* (МІКСВ 83); *чудотворецъ* (ЦДАДА 124, 3, 32).

Продуктивним в утворенні складних церковнослов'янських був корінь **-люб-**.

Церковнослов'янізми із цим коренем виражали як і позитивну, так і негативну семантику. У складних словах корінь **-люб-** міг бути не тільки у пре-, а й у постпозиції: *грѣхлюбѣць* (Перло 169 зв.); *златолюбѣць* (Виш. Кн. 277 зв.); *лжєлюбѣць* (Виш.Зач. 225); *любомудрець* (Коп.Пал. 317); *сребролюбѣць* (ЛСБ 87); *христілюбѣць* (ЦНБ 476 П/1736, 44); *человѣколюбѣць* (ЛСБ 120) тощо.

Із препозитивними компонентами **-дар-**, **жив-** засвідчено складні церковнослов'янізми (другий компонент – дієслівна твірна основа), що виражають поняття, пов'язані з Богом: *дародавець* (Виш.Зач. 230), *живодавець* (О обр. 61). Окрім цього, із дієслівною основою зафіксовано кілька складних композитів, що вказують на шанованих осіб, які своїми діями і вчинками пропагують християнське вчення: *златословець* (Коп.Каз. 40), *крестоносець* (Виш.Зач. 225), *страстотерпець* (Коп.Пал. 849).

Невелику кількість дериватів складають слова, у яких препозитивними основами могли виступати займенники **все-**, **сам-** та числівники **двоє-**, **мног-**: *всевидець* (1646 Перло 128), *самовидець* (Бер.В. 70), *самодержець* (Перест. 26), *двословець* (ЦНБ 476 П/1736, 50 зв.), *многожєнець* (Перест. 43).

Поодинокі лексеми із суфіксом **-ець** входили до складу двочлених антропонімів: *Ивань Близнець* (РЗВ 159); *Ивань Старець* (РЗВ 320), *Юско Че(р)нець* (РЗВ 430).

Продуктивним й поширеним суфіксом творення церковнослов'янізмів був суфікс **-тель** (**-тель**), який має праслов'янське походження і «континує індоєвропейський *-tel*, що ускладнився на праслов'янському мовному ґрунті суфіксом *-jь*» [Білоусенко: 51]. У досліджуваних текстах виявлено понад 60 слів із цим формантом. Із суфіксом **-тель** «основну дериваційну базу для творення похідних іменників – назв осіб становлять дієслівні твірні основи, які семантично об'ємніші, ніж іменникові» [Кривицька: 114].

Староукраїнські пам'ятки різних стилів та жанрів із суфіксом **-тель** та його варіантами **-итель**, **-атель** документують найменування осіб чоловічого роду здебільшого із двома словотвірними значеннями: «назви виконавців дії (за сталим чи тимчасовим заняттям або професією)», «назви осіб за характеризуючою дією,

тобто назви осіб носіїв процесуальної ознаки, що визначає їх поведінку, погляди» тощо [Білоусенко: 52–53]; напр.: *блзнитель* (Коп.Пал. 942); *блоститель* (ЛСБ 408, 1); *боритель* (ЛС 258); *владелец* (Виш. Кр. отв. 171); *властитель* (УЄ № 29515, 100); *возитель* (ЛС 408); *гонитель* (ЛСБ 83; ЛК 440); *грабитель* (Укр.п. 71); *дѣлатель* (КА 173); *жатель* (ЛК 446); *изобрѣтатель* (ЛБ 68); *кормитель* (Відп. ПО 1075); *мучитель* (Укр.п. 82).

В аналізованих пам'ятках засвідчено низку церковнослов'янізмів на позначення осіб, утворені з формантами **воз-**, **из-**, **ис-**, **со-** та кінцевим **-тель**: *воздатель* (ЛНБ 4, 1136, 2, 30, 1); *избавитель* (Укр.п. 76); *изводитель* (КАЗ 600); *искуситель* (Апокр. 157); *исполнитель* (Проп.р. 243 зв.); *исправитель* перен. 'наставник' [Словник XIII: 188] (Проп.р. 243); *испитатель* (ЛС 365); *совершитель* (О тайн. 31); *создатель* (Перло 29 зв.).

Серед іншого писемні джерела досліджуваного періоду (здебільшого церковно-богословські та полемічні тексти) містять двочленні складні найменування із суфіксом **-тель**: *благодатель* (См.В. 7; Апокр. 1 зв.); *всержитель* (ЛСБ 12; Отп.КО 10); *добробольдатель* (ЛБ 214); *законоучитель* (Перест. 50; ЛС 253); *лжєсвѣдатель* (Зерц. 70); *лжєучитель* (Виш.Зач. 200–201).

Нечисленними церковнослов'янськими дериватами на позначення особи (здебільшого назви осіб за професією) у досліджуваних текстах є слова із суфіксом **-арь** (**-арь**). Цей суфікс, на думку дослідників, запозичено з германських мов, у яку потрапив із латинської [Білоусенко: 61; Кривицька: 73].

У Лексичній картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» із суфіксом **-арь** засвідчено 10 церковнослов'янізмів. Ці слова вживано переважно в релігійно-богословських та наукових творах; спорадично вони трапляються у ділових документах, хронікальній, полемічній та художній літературі: *варварь* і *варьварь* (НЄ 67; ЛК 431); *вертоградарь* (ЛК 432); *винарь* (Хрон. 336); *градарь* (ЛК 440); *кесарь* (УЄ Трост. 65); *ключарь* і *ключарь* (Укр.п. 78; Жел.П. 6); *мытарь* (ЛСБ 399; Виш. Зач. 221; Зерц. 64 зв.; Перло 28 зв.–29).

Зауважмо, що деякі лексеми із досліджуваним суфіксом у староукраїнській мові розши-

рили свою семантику (окремі з них набували переносних значень): *виноградарь 1* ‘виноградар’ [Словник IV: 68] (ПЄ 308); *2* *перен.* ‘проповідник Божого слова, душпастир’ [Словник IV: 68] (Злат. Н. 127 зв.); *владарь* і *владарь 1* ‘(той, хто очолює державу, край і т. ін.) володар, правитель, цар’ [Словник IV: 86] (ПЄ 117; УЄ Вол. 51); *2* ‘(той, хто має владу над ким-, чим-небудь) володар, велитель’ [Словник IV: 86] (ЛБ 16; Траг. п. 165); *3* ‘(власник майна) володар, господар’ [Словник IV: 86] (АрхЮЗР 8/III, 133); *вратарь* і *вратарь 1* ‘(сторож при воротах) воротар’ [Словник IV: 235] (Жел.П. 8; ЛК 437); *2* *перен.* ‘проповідник вчення Христа’ [Словник V: 12] (Перло 43 зв.).

В українській мові XVI – першої половини XVII ст. спорадично функціювали церковнослов’янськи чоловічого роду із суфіксом *-ица (-йца)*, який мав праслов’янське походження та утворився завдяки поширенню суфіксального елемента *-і-* за допомогою структурного форманта *-ка* [Білоусенко: 40; Кровицька: 98].

У релігійних пам’ятках (спорадично в полемічній та науковій літературі) досліджуваного періоду фіксуємо шість іменників із названим суфіксом. Відзначмо, що ці слова – складні (двокореневі) утворення, що надають негативної характеристики особам: *богоубійца* (З.Каз. 37); *братоубійца* (УЄ Кал. 14); *винопийца* і *винопийца* (ПЄ 243–243 зв.; Кл. Остр. 223; ЛС 268); *дѣтоубійца* (УЄ Кал. 866); *кровопийца* (Прич. отех. 12); *любодѣйца* (ПЄ 92).

Невеликою кількістю в досліджуваних текстах представлена група назв осіб із суфіксом *-инь* (<**-инь*, який походить від *-но* [Білоусенко: 47]).

П. Білоусенко зауважив [Білоусенко: 47–48], що іменники із досліджуваним суфіксом передавали декілька словотвірних значень: назви осіб за етнічною приналежністю або належністю до якої-небудь території, місцевості: *жидовинь* (ПЄ 353 зв.; Хрон. 64 зв.); *гражданинь* (ЛСБ 399; Перло 49); назви осіб, що вказують на релігійну належність або пов’язані із церковними посадами: *поганинь* (Укр.п. 86; Елег. 152; *крилошанинь* (Кир.Н. 15); назви осіб за зовнішніми ознаками: *исполинь* (Проп.р. 181 зв.; ЛС 217); назви осіб за соціальним статусом: *людинь* (Кр.Стр. 78 зв.); *бояринь* ‘(вельможа, знатний і багатий сановник при дворі володаря) боярин’ [Словник III: 45] (Хрон. 421). Зауважмо,

що в українських пам’ятках XVI – першої половини XVII ст. слово *бояринь* і його фонетичні та графічні варіанти *боаринь*, *боарыннь*, *болгаринь* реалізували кілька значень: ‘(у Російській державі службовий чин, а також особа, якій надано такий чин) боярин’; ‘(у Литовській державі – представник дрібної службової шляхти, який на ленному праві володів землею, відбуваючи визначені сюзереном служби) боярин’; ‘(у Молдовському князівстві – великий землевласник або службовець, які займали високе суспільне становище) боярин’ тощо [дет. див.: Словник III: 43–45]. Окрім цього, досліджуваний іменник входив до структури двочленних власних назв (антропонімів): Андрея боярина (АрхЮЗР 6/I, 428); Івань бояринь (РЗВ 370).

До цієї групи зараховуємо і багатозначну лексему *господинь 1* ‘господар, пан’ [Словник VII: 52] (АС III, 68; ЛК 440); *2* ‘(титул вищих світських і духовних достойників) пан’ [Словник VII: 52] (АС III, 206; АЮЗР III, 11).

Із формантом *-инь* полемічна й наукова література документує церковнослов’янським *властелинь*, який зберіг давню семантику у староукраїнській мові – ‘(той, хто очолює державу, край і т.ін.) володар, верховний правитель’ [Словник IV: 100] (Виш. Кн. 240 зв.–241; ЛБ 14; ЛС 217).

Аналізовані тексти (діловий, науковий стилі, літописна література) репрезентують три церковнослов’янські іменники із суфіксом *-чий (-чий)* тюркського походження [Кровицька: 128]. Деривати із цим суфіксом вказують на професію чи посаду: *книгочий* (Хрон. 154 зв.); *кормчий перен.* ‘управитель, керівник’ [Словник XV: 22] (ЛС 212); *ловчий* (ЛНБ 5, III 4054, 1 зв.–2).

До непродуктивних словотвірних типів у староукраїнській мові належать церковнослов’янськи із суфіксами *-атай* (<**-ataj* [Білоусенко: 54]) та *-икъ* (<**-ikъ* [Білоусенко: 24; Кровицька: 86]); напр.: *возатай* (ЛЗ 37; ЛК 433); *ходатай* (Виш. Кр.отв. 165); *духовникъ* (ЛСБ 265; Моґ.Тр. 946); *злюбникъ* (Жел.П. 4 зв.). Більшість цих слів виражають позитивні риси особи.

Висновки. В українських писемних джерелах XVI – першої половини XVII ст. засвідчено понад 250 церковнослов’янських дериватів на позначення осіб чоловічого роду, утворених суфіксальним способом. Високу частотність уживання досліджуваних лексем документують тексти церковно-релігійної, богословської, полемічної

літератури та пам'ятки ділового й наукового стилів. Нечисленні деривати зафіксовано в художній та хронікально-літописній літературі. Найпродуктивнішими в деривації церковнослов'янських слів на позначення осіб чоловічого роду були суфікси **-никъ, -ець (-ець), -тель**. Малопродуктивними – словотвірні типи із суфіксами **-арь (-арь), ица (-йца), -инъ, -атай, -икъ**. Серед назв осіб у досліджуваній період фіксуємо низку складних

церковнослов'янзмів (двокомпонентні), що доповнюються суфіксацією. Деякі досліджувані слова у староукраїнській мові мали розгалужену семантику. Інші ж входили до розряду власних назв, зокрема антропонімів.

Перспективним вважаємо подальше детальне вивчення функціонування іменників – назв осіб жіночого роду в писемних пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П. І. *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ : КДПІ, 1993. 215 с.
2. Гумецька Л. Л. *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.* Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
3. Задорожний В. До проблеми української мовної адаптації церковнослов'янських іменників на позначення абстрактних понять із суфіксом -иє (продовження). В кн. : *Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів*. Львів, 2000. № 4. 42–62.
4. Коца Р. О. Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові. Ужгород, 2021. 593 с.
5. Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 213 с.
6. Ліпич В., Правда Н. Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників) / відп. ред. Білоусенко П. І. Бердянськ, 2014. 240 с.
7. Осінчук Ю. Церковнослов'янська лексика зі семантикою 'Бог; Божа особа' у староукраїнських текстах. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 2019. Volume 64, Number 2. P. 385–398.
8. Передрієнко В. А. Українська і церковнослов'янська лексика в «Розмові» – рукописному розмовнику другої половини XVI ст. В кн. : *Магістеріум. Мовознавчі студії*. Вип. 50. 2013. С. 64–68.
9. Полюга Л. М., *Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст.* Київ, 1991. 238 с.
10. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).
11. Стаменова А. *История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке*. София, 2017. 536 с.

REFERENCES

1. Bilousenko P. I. *History of the suffix system of the Ukrainian noun (names of masculine persons)*. Kyiv : KDPI, 1993, 215.
2. Humetska L. L. *Essay on the word-forming system of the Ukrainian act language of the XIV-XV centuries*. Kyiv: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1958. 298 p.
3. Zadorozhnyi V. *On the problem of Ukrainian linguistic adaptation of Church Slavonic nouns to denote abstract concepts with the suffix – yie(–ує) (continued)*(4th ed.). In: *Unified Mouth: Bulletin of the Institute of Theological Terminology and Translation*. Lviv, 2000. pp. 42–62.
4. Kotsa R. O. *Dynamics of lexical and word-forming types of complex adjectives in the Ukrainian language*. Uzhgorod, 2021. 593 p.
5. Krovytyska O. *Names of persons in the Ukrainian language tradition of the 16th-18th centuries. Semantics and word formation*. Lviv, 2002. 213 p.
6. Lypych V. & Pravda N. *Essays on the history of Ukrainian word formation (composite-suffix derivation of nouns)*. Berdiansk, 2014. 240 p.
7. Osinchuk Y. *Church slavonic lexemes meaning 'God; God's face' in old ukrainian texts*. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 2019. Volume 64, Number 2. P. 385–398.
8. Peredrijenko V. *Ukrainian and Church Slavonic vocabulary in "Conversation" – a manuscript phrasebook of the second half of the 16th century*. In: *Magisterium. Linguistic studies*. Volume 50. 2013. pp. 64–68.
9. Polyuga L. *Ukrainian abstract vocabulary of the 14th – first half of the 15th century*. Kyiv, 1991. 238 p.
10. *Dictionary of the Ukrainian language 16th – first half of the 17th century*. Hrynchyshyn D., & Chikalo M. (Ed.). Volume 1–17 (edition not completed). Lviv, 1994–2017.
11. Stamenova A. *The history of lexical ancient Bulgarians in the Ukrainian literary language*. Sofia, 2017. 536 p.

YU. V. OSINCHUK

Candidate of Philological Sciences,

Senior Researcher at the Department of Ukrainian Language,

Institute of Ukrainian Studies I. Krypyakevych of National academy of sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

E-mail: osinchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

DERIVATIVE FEATURES OF CHURCH SLAVONIC IN UKRAINIAN MONUMENTS OF THE 16TH – FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

The article traces the functioning of Church Slavonic language to denote males, formed by the suffix method. The article is based on the material of different genres and styles of Ukrainian monuments (acts, court documents, wills, deeds, descriptions of castles, universals of hetman's offices, documents of church and school brotherhoods, chronicles, works of religious, polemical, and fiction literature, monuments of scientific and educational literature, liturgical literature, epistolary heritage, etc.) included in the sourcedatabase "Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century." The main word-forming models of Church Slavonic vocabulary are characterized in Old Ukrainian language. It was found that usage of the studied lexems is frequently documented in the church-religious texts, theological, polemical literature, and monuments of business and scientific styles. A few derivatives are recorded in the fiction and chronicle literature. It was found that the most productive in derivation of Church Slavonic words to denote males, were suffixes -нук (-никъ), -ets' (-ецъ, -ець), -tel' (-тель); unproductive – word-forming types from suffixes -ar' (-арь, -аръ), -itsa (-ица, -йца), -ун (-инъ), -атау (-атай), -ук (-икъ).

In the researched period, a number of complex (two-component) Church Slavonic words were recorded among the person suffix names. The first component of compound words most often could be the basics of the noun, adjective, pronoun, numeral. Composites with suffixes -нук(-никъ), -ets' (-ецъ), -tel' (-тель) are frequent in the creation of the masculine nouns. In the period under study, the Church Slavonic suffix composites that provide positive assessment of the person, often opposed to composites that provide negative characteristics.

Some of the studied Church Slavonic words in the Ukrainian language of the 16th– first half of the 17th century, expanded their semantic structure. Single words have become figurative. Single lexems were included in the category of anthroponyms.

Key words: composite, lexem, monument, suffix, Church Slavonic.